



В'ячеслав Вапнярчук,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

УДК 343.13:340.12

Гносеологічні основи процесу доказування

Бурхливий розвиток усіх напрямів науки, виникнення на межі традиційних наук нових царин наукового знання, процес постійного перегляду й оновлення застарілих понять, формулювань, вихідних теоретичних засновків – усе це зумовлює необхідність докладного дослідження гносеологічних основ наукових знань. Опіраючись на методологічну єдність усіх різновидів процесу пізнання – як у науці, так і в практичній діяльності, необхідно з'ясувати специфіку кожного із цих різновидів; озброїти дослідника – вченого і практика необхідним арсеналом пізнавальних способів і засобів, які відображають особливості конкретного предмета пізнання, у нашому випадку – обставин скоєного злочину способом кримінально-процесуального доказування.

Під пізнанням у науковому плані розуміється обумовлений законами суспільного розвитку і нерозривно пов'язаний з практикою процес відображення та відтворення в людському мисленні дійсності [1, с. 318]. Теорія пізнання

(гносеологія), яка вивчає можливості пізнання людиною предметів, явищ дійсності, їхніх властивостей, зв'язків і відносин, джерела, способи, методи та форми пізнання, має універсальний характер, застосовується в будь-якій галузі науки та виступає в ролі методологічної основи будь-якої пізнавальної діяльності.

На кримінально-процесуальне доказування як одну з основних форм пізнавальної діяльності під час провадження у кримінальній справі поширюються всі загальні закономірності, які притаманні будь-якій пізнавальній діяльності, що вивчається теорією пізнання (гносеологією). Однак, доказування у кримінальній справі має й істотну специфіку, яка відрізняє його від інших форм (видів) пізнання, що мають місце в сучасному суспільстві, зокрема від наукового. Основні його особливості полягають ось у чому.

1. Специфічний предмет пізнання у кримінально-процесуальному доказуванні. Ним є не загальні закономірності

природи й суспільства, а конкретні факти минулого чи теперішнього. Зрозуміло, що в процесі доказування у кримінальній справі використовуються досягнення науки та техніки, загальні наукові положення. Однак вони не є метою доказування, а виступають його засобом. Тому розроблення таких положень, навіть якщо це робиться вченими-юристами, завжди перебуває за межами доказування, здійснюється в ході наукової, а не процесуальної діяльності. Приміром, наукові основи теорії ідентифікації розробляються вченими. А в розслідуванні конкретної справи на основі цих положень встановлюється одиничний факт тотожності (людини, зброї тощо). Тож, кримінально-процесуальне доказування можна визначити як різновид практичного пізнання (на відміну від теоретичного, яким є наукове пізнання).

2. Необхідність прийняття рішення у справі. Хоч би чим завершилася доказова діяльність, у справі повинно бути прийнято рішення. Доля справи, зазвичай, торкається інтересів конкретних осіб, суспільних чи державних інтересів. Тому рішення приймається навіть у тих випадках, коли доказова діяльність завершилася безрезультатно, осіб, які скоїли злочин, не встановлено (наприклад, рішення про зупинення провадження у справі, закриття справи за недоведеністю участі обвинуваченого в учиненні злочину). Отже, пізнання обставин скоєного злочину не є самоціллю у кримінальному процесі, воно лише створює основу для правильного вирішення справи.

3. Процес доказування завжди обмежений певними строками. В цьому – також одна з істотних відмінностей його від інших видів пізнавальної діяльності людини, зокрема від наукового пізнання. Наука цілком може зачекати наступного повернення комети Галлея і продовжити дослідження через декілька десятиліть. Працівники пра-

воохоронних органів такої розкоші собі дозволити не можуть. У кримінальній справі вирішується доля людини, й закон зобов'язує прийняти певне рішення у визначені строки.

4. Процес доказування докладно регламентований законом і відбувається у відповідній процесуальній формі. Кримінально-процесуальний закон встановлює правила роботи з доказами – їх збирання, дослідження, оцінювання; вимоги, що пред'являються до доказів, коло суб'єктів доказування тощо. Процесуальна форма доказування має двояке призначення. По-перше, вона покликана максимально гарантувати досягнення істини в справі. Тому законодавчо закріплюються методологічно обґрунтовані правила роботи з доказами, які виправдали себе на практиці (приміром, про пред'явлення для впізнання, про заборону навідних питань на допиті тощо.). По-друге, процесуальна форма покликана забезпечити дотримання прав осіб, які беруть участь у справі. З цією метою, наприклад, встановлено особливі правила провадження слідчих дій, які найбільш істотно торкаються особистих інтересів громадян (отримання судових рішень, недопустимість створення небезпеки для життя і здоров'я осіб, які беруть участь у слідчій дії та ін.). Окремі правила (наприклад, присутність понятих) є одночасно гарантією дотримання прав громадян і досягнення істини, достовірності отриманих доказів.

Сказане не означає, що доказову діяльність абсолютно регламентовано. Закон залишає суб'єктам доказування широкий простір для вибору тактичних, технічних та інших методів і засобів у конкретній ситуації у справі. Для цього вироблено відповідні рекомендації, що вивчаються криміналістикою. Тому, наприклад, присутність понятих або складання протоколу під час огляду місця події – обов'язкові вимоги, закріплені в законі, а питання про те, проводити огляд від

центру до периферії чи навпаки є тактичним і вирішується самим слідчим у конкретному випадку.

Указані основні специфічні риси кримінально-процесуального доказування, які відрізняють його від інших видів пізнавальної діяльності людини, вирізняються в юридичній літературі багатьма процесуалістами [Див.: 2, с. 10, 11; 3, с. 10; 4, с. 9, 10].

5. Однак, на нашу думку, ще однією суттєвою відмінною рисою є цільова спрямованість цих двох видів діяльності.

Так, метою наукового пізнання, як ми зазначали вище, є відображення та відтворення в людському мисленні дійсності. Що ж стосується кримінально-процесуального доказування, то його метою є встановлення (а ще правильніше, на наш погляд, формування істини). Однак під істиною, як ціллю доказування, вважаємо, слід розуміти правову категорію, що поєднує в собі властивості реальності (здатність у ході пізнання фактичних обставин справи відображати об'єкти пізнання в точній відповідності з дійсністю), процесуальності (здатність суб'єкта пізнання повноцінно відобразити результати пізнання в передбаченій законом процесуальній формі та встановити їх відповідність нормативним приписам) та конвенційності пізнання (здатність вирішувати кримінально-правовий спір через укладання відповідної угоди) та формується під час провадження кримінального судочинства в результаті провадження доказової діяльності сторін, що беруть участь у спорі, та арбітральної діяльності суду, і яка знаходить свій прояв у певному підсумковому рішенні суду. Обсяги поєднання компонентів істини (реальності, процесуальності та конвенційності) можуть бути різноманітними залежно від типу кримінального процесу, форми та етапу кримінально-процесуальної діяльності.

Така істина під час кримінального провадження є результатом проведення не якоїсь дослідницької роботи

(таким чином пізнається наукова істина), а діяльності суду та учасників кримінального судочинства, які перебувають на різних процесуальних сторонах із протилежними функціями та інтересами, в порядку, чітко регламентованому законом і з використанням передбачених та не заборонених законом правових засобів. Процес формування істини здійснюється на кожному етапі кримінального процесу починаючи з досудового провадження і закінчується в судовому розгляді.

На сторінках наукових видань часто вживаються терміни «кримінально-процесуальне пізнання» та «кримінально-процесуальне доказування». Як цілком правильно вказував В. М. Савицький, говорячи про доказування у кримінальному процесі, необхідно «правильно визначати, яке значення невантаження несе цей термін у конкретному випадку», оскільки це «важливо для правильного розуміння багатьох інститутів доказового права» [5, с. 158].

Одні вчені висловлювали думку про єдність кримінально-процесуального доказування і пізнання, про те, що пізнавальна діяльність у кримінальному судочинстві повинна йменуватися доказуванням у кримінальній справі [6, с. 20]. Одним із перших цю ідею у кримінальному процесі висловив М. С. Строгович. Він писав: «Ми отожднюємо доказування у кримінальному судочинстві з пізнанням істини у кримінальних справах: процес доказування і є процес пізнання фактів, обставин кримінальної справи» [7, с. 296]. П. А. Лушінська також відзначала, що «істина у кримінальному процесі пізнається опосередкованим способом, на підставі доказів, що й пояснює назву всієї діяльності доказуванням» [8, с. 605]. «Доказування у кримінальному процесі не існує поряд із пізнанням: воно і є пізнання істотних обставин справи», – вказує З. З. Зінатулін [Див.: 9, с. 29; 10, с. 9, 10, 14]. На думку М. М. Михеєнка, коли йдеться про гносеологічну сутність кримінально-процесуального

доказування як особливого різновиду пізнання дійсності, потрібно ставити знак ідентичності між доказуванням і пізнанням [11, с. 134]. Висловлену думку підтримують також Ю. М. Грошевий і С. М. Стахівський [12, с. 9].

О. Р. Белкін вважає, що, розглядаючи доказування як процес установлення істини, тобто процес пізнання, слід виходити з положення про загальність процесу пізнання, з того, що нема і не може бути специфіки судового пізнання істини. Суб'єкт доказування, встановлюючи за допомоги доказів обставини справи, точно так, як і в будь-яких інших сферах людської діяльності, переходить від чуттєвого сприйняття окремих фактів, ознак, властивостей тих чи тих об'єктів, які відіграють роль доказів, до логічного усвідомлення сприйнятого, до раціонального мислення [13, с. 12].

У 60-х роках минулого століття сформувалася й інша думка, згідно з якою, поряд із доказуванням у кримінальній справі, існує ще й кримінально-процесуальне пізнання, причому окремі автори особливо наголошували на тому, що пізнання і доказування – поняття хоча близькі, але не тотожні.

З цього приводу цікаву думку висловлено В. О. Лазаревою, яка зазначає: «...уявлення про доказування, що сформувалися в умовах дії старого закону (КПК РСФСР), заважають розвитку змагальної форми кримінального судочинства. Розвиток гносеології свого часу призвів до формування погляду на доказування як процес пізнання. Однак ототожнення пізнання і доказування, яке мало місце вже в той час, коли працював М. С. Строгович, сьогодні не тільки не відповідає моделі кримінального судочинства, що створюється, а й прагне визначати його процесуальну форму, консервуючи кризу кримінального судочинства, не дозволяючи визначитися перспективам розвитку» [14, с. 98].

На сьогоднішній день єдності поглядів щодо місця і співвідношення кримінально-процесуального пізнання та кримінально-процесуального доказування серед прихильників цієї позиції нема.

Одні вчені вважають, що вони існують окремо одне від одного. Так, В. Д. Арсен'єв стверджував, що кримінально-процесуальні пізнання та доказування розмежовуються за часовою ознакою, а крім того, вказував на відмінності в якісному сенсі цих операцій [15, с. 12]. Аналогічну думку висловлювали й інші процесуалісти [Див.: 16, с. 158–175; 17, с. 142, 143; 18, с. 23].

Крім того, в літературі робляться спроби розмежування кримінально-процесуального пізнання та кримінально-процесуального доказування не лише за часовою ознакою, а й за обсягом діяльності, за суб'єктами і порядком оформлення результатів [19, с. 9–11]. Хоча й серед прихильників цієї позиції нема однозначного підходу. На думку одних авторів, поняття кримінально-процесуального пізнання є ширшим, ніж доказування. «Доказування не вичерпує способів пізнання у кримінальному процесі» – така позиція авторів «Теорії доказів у кримінальному процесі» [20, с. 290].

Інші, навпаки доводять, що кримінально-процесуальне доказування є поняттям, ширшим від кримінально-процесуального пізнання, і долучає останнє до свого змісту. Кримінально-процесуальне пізнання є серцевиною процесу доказування. Результати кримінально-процесуального пізнання, створюючи основу для майбутньої доказової діяльності, зокрема і в суді, не завжди реалізуються в доказуванні. Маючи безсумнівну цінність у пізнавальному плані, вони можуть не мати цінності у процесуальному, як, наприклад, докази, визнані судом недопустимими [21, с. 40].

На нашу думку, вважати, що пізнання і доказування у кримінальному судочинстві відділені та існують окремо

одне від одного, – помилково. У гносеологічному аспекті доказування є пізнанням і засвідченням тих подій і явищ зовнішнього світу, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи. Під цим кутом зору доказуванню притаманні всі загальні закономірності, характерні для будь-якої пізнавальної діяльності [22, с. 8].

Не можна погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про розмежування пізнання і доказування за часовою ознакою, розглядаючи їх як якісно різні, хоча виконувани одним і тим же суб'єктом, операції [Див.: 16, с. 158–175; 17, с. 142, 143; 18, с. 23]. Як уважає Р. Г. Домбровський, збирання слідчим фактичних даних є для нього пізнавальним процесом, а не доказуванням. Слідчий же стає суб'єктом доказування лише тоді, коли результати пізнання він викладає в постанові про закриття кримінальної справи та обвинувальному висновку [Див.: 23, с. 18; 24 с. 85]. Логічним наслідком подібних уявлень є парадоксальний висновок про те, що протягом досудового розслідування доказування відсутнє, а має місце лише пізнання (елементи доказування виявляються тільки під час складання підсумкових процесуальних актів – обвинувального висновку і постанови про закриття кримінальної справи). Виходить, що слідчий, збираючи, перевіряючи та оцінюючи докази, доказування не здійснює, а оперування доказами не є доказуванням. З цією думкою погодитися складно.

Крім того, така позиція є невірною і в методологічному аспекті, оскільки роз'єднує процеси отримання знань (чим, на думку прихильників цієї позиції, і обмежується пізнання) та обґрунтування їхньої істинності (що, на наш погляд, є істотною складовою ознакою доказування). Неможливість розділення цих операцій у теорії пізнання не викликає сумнівів. Фактично обидва ці види діяльності є різними сторонами єдиного процесу кримінально-процесуального доказування.

«Доказування-обґрунтування» є невіддільним елементом пізнання, що не зводиться лише до побудови силогізму чи до іншої логічної операції, завдяки якій із сукупності знань виводиться нове знання, а таким, що проникає в систему практичних операцій зі збирання і перевірки доказів. Допитуючи свідка, слідчий у протоколі допиту фіксує інформацію про особу, яка допитується, та осіб, які присутні (прізвище, психічний та фізичний стан допитуваного), порядок проведення допиту (час, місце, характер поставлених питань, а в разі застосування звукозапису їхній тон тощо). У протоколах таких слідчих дій, як обшук, виїмка і под., гарантією достовірності відображення інформації слугує підтвердження правильності фіксації фактів, які спостерігалися понятими, спеціалістами тощо. Ці дані свідчать про дотримання такого критерію допустимості доказів, як належність і законність способу і порядку його отримання. Тому не можна вважати, що, збираючи докази, слідчий піклується тільки про їхню допустимість, відкладаючи оцінювання їхньої достовірності на завершальний етап розслідування. Уже в момент отримання показань слідчий своїми питаннями виявляє ступінь переконаності, достовірності показань. Отже, процес отримання знань є водночас і процесом обґрунтування їхньої правильності, який є невіддільним від того, що складає зміст «доказування-обґрунтування». Проти цього не свідчить і те, що оцінювання допустимості й достовірності доказів – це процес тривкий, не обмежений лише збиранням доказів, внаслідок чого початкова оцінка доказів може змінитися [25, с. 20–22].

Хоча варто зауважити, що на окремих етапах пізнавального процесу отримання знань та обґрунтування їхньої правильності має різну (більшу або меншу) вагу. Так, у формуванні кінцевих висновків – складанні обвинувального висновку, проголошенні обвинувальної промови в суді – на перший

план виступає логічний, обґрунтовуючий елемент пізнання, тоді як на етапі збирання і перевірки доказів керівну роль відіграє отримання знань. Однак і на цьому етапі (отримання знань), як ми зазначили вище, «доказування-обґрунтування» також присутнє.

Помилковою, думається, є також положення (що його можна розцінювати як домінуюче в теорії доказів) про те, що «кримінально-процесуальне пізнання» криє в собі «кримінально-процесуальне доказування». Отже, робляться спроби розмежувати пізнання і доказування за обсягом притаманної їм інформації. Прихильники цієї позиції, вважають, що пізнання у кримінальному процесі є ширшим, ніж доказування, оскільки останнє здійснюється лише через оперування доказами, пізнання ж криє в собі і оперативну інформацію, і минулий досвід слідчого, судді тощо. Однак, якщо припустити цю думку вірною, то виходить, що існує кримінально-процесуальне пізнання, яке реалізується за рамками доказування у справі. В подібних міркуваннях, на наш погляд, мова йде про пізнання взагалі, яке здійснюється з провадженням у кримінальній справі. Таке пізнання лежить за рамками кримінального процесу і не може вважатися кримінально-процесуальним. Останнє ж здійснюється тільки у процесуальній формі і тому

не може бути нічим іншим, як доказуванням.

Не можемо ми погодитись і з протилежною позицією про внесення «кримінально-процесуального пізнання» до змісту «кримінально-процесуального доказування». Аргумент, буцім не всі результати пізнавальної діяльності можуть бути використані в доказуванні, не дає підстави для такого твердження. Адже діяльність із формування та дослідження доказів (і визнання окремих із них з тих чи тих причин недопустимими) провадиться в рамках кримінально-процесуального доказування.

На підставі викладеного вважаємо, що спроби розгляду «кримінально-процесуального пізнання» та «кримінально-процесуального доказування» як розділені в часі й такі, що змінюють одна одну операції, не відповідають реальному стану та вихідним положенням гносеології, а також розумінню сутності доказування. А тому переконані, що відсутні будь-які підстави для перегляду сформованої в теорії кримінального процесу концепції, згідно з якою доказування у кримінальному судочинстві не існує поряд із пізнанням: воно і є пізнання обставин справи, що здійснюється в особливій процесуальній формі [7, с. 296]. А кримінально-процесуальне доказування – це специфічний юридичний термін, який характеризує таку пізнавальну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Философский словарь* / под ред. М. М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М.: Политиздат, 1975. – С. 318.
2. *Арсеньев В. Д.* Основы теории доказательств в советском уголовном процессе / В. Д. Арсеньев. – Иркутск, 1970. – С. 10–11.
3. *Белкин Р. С.* Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М., 1969. – С. 10.
4. *Хмыров А. А.* Теория доказывания / А. А. Хмыров. – Краснодар, 2006. – С. 9–10.
5. *Савицкий В. М.* Государственное обвинение в суде / В. М. Савицкий. – М., 1971. – С. 158.
6. *Шейфер С. А.* Собирание доказательств в советском уголовном процессе / С. А. Шейфер. – Саратов, 1986. – С. 20.
7. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса : в 2 т. / М. С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 296.

8. *Курс советского уголовного процесса* / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – Общ. ч. – С. 605.
9. *Зинатулин З. З.* Уголовно-процессуальное доказывание : [учеб. пособ.] / З. З. Зинатулин. – Ижевск : Изд-во Удм. ун-та, 1993. – С. 29.
10. *Зинатулин З. З.* Уголовно-процессуальное доказывание: концептуальные основы / З. З. Зинатулин, Т. З. Егорова, Т. З. Зинатулин. – Ижевск : Детектив-Информ, 2002. – С. 9–10, 14.
11. *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К., 1984. – 134 с.
12. *Грошевий Ю. М.* Докази і доказування у кримінальному процесі : [наук.-практ. посібн.] / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, Вид. С. Я. Фурса, 2006. – С. 9.
13. *Белкин А. Р.* Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – С. 12.
14. *Лазарева В.* Состязательность и доказывание в уголовном процессе / В. Лазарева // Уголовное право. – 2007. – № 3. – С. 98.
15. *Арсеньев В. Д.* Вопросы общей теории судебных доказательств / В. Д. Арсеньев. – М., 1964. – С. 12.
16. *Домбровский Р. Г.* Соотношение познания и доказывания в судебном исследовании / Р. Г. Домбровский // Вопр. борьбы с преступностью. – Рига, 1975. – Вып. 11. – С. 158–175.
17. *Давлетов А. А.* Основы уголовно-процессуального познания / А. А. Давлетов. – Свердловск, 1991. – С. 142, 143.
18. *Джатиев В. С.* Доказывание и оценка обстоятельств преступления / В. С. Джатиев. – Ростов н/Д, 1991. – С. 23.
19. *Левченко О. В.* Презумпции и преюдиции в доказывании / О. В. Левченко. – Астрахань, 1999. – С. 9–11.
20. *Теория доказательств в советском уголовном процессе* / под ред. Н. В. Жогина. – М., 1973. – С. 290.
21. *Карякин Е. А.* Формирование истинности приговора в состязательном судебном производстве: вопросы теории и практики / Е. А. Карякин / под науч. ред. А. П. Гуськовой. – М. : Изд-во Юрлитинформ, 2007. – С. 40.
22. *Балакшин В. С.* Доказательства в теории и практике уголовно-процессуального доказывания / В. С. Балакшин. – Екатеринбург : ООО Изд-во УМЦ УПИ, 2004. – С. 8.
23. *Домбровский Р. Г.* Логика и теория доказательств / Р. Г. Домбровский // Оптимизация расследования преступлений. – Иркутск, 1982. – С. 18.
24. *Домбровский Р. Г.* Криминалистическое познание как форма практической деятельности / Р. Г. Домбровский // Вопр. осуществления правосудия по уголов. делам. – Калининград, 1982. – С. 85.
25. *Шейфер С. А.* Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – М. : Норма, 2008. – С. 20–22.

Ваняярчук В. В. Гносеологічні основи процесу доказування

У статті досліджуються гносеологічні основи процесу доказування у кримінальних справах. Розглядаються основні риси кримінально-процесуального доказування, які відрізняють його від інших видів пізнавальної діяльності людини, з'ясується розуміння та співвідношення понять «кримінально-процесуальне пізнання» та «кримінально-процесуальне доказування».

Ключові слова: гносеологія, кримінально-процесуальне пізнання, кримінально-процесуальне доказування.

Вапнярчук В. В. Гносеологические основы процесса доказывания

В статье исследуются гносеологические основы процесса доказывания по уголовным делам. Рассматриваются основные черты уголовно-процессуального доказывания, отличающие его от иных видов познавательной деятельности человека, выясняются понимание и соотношение понятий «уголовно-процессуальное познание» и «уголовно-процессуальное доказывание».

Ключевые слова: гносеология, уголовно-процессуальное познание, уголовно-процессуальное доказывание.

Vapnyarchuk V. Epistemological basis of the process of proof

The article investigates the epistemological basis of the process of proof in criminal cases. The basic features of the criminal procedure evidence that distinguish it from other forms of human cognitive activity, it appears the understanding and relationship between the concepts «knowledge of criminal procedure» and «evidence of criminal procedure».

Key words: epistemology, knowledge of criminal procedure, criminal procedure proof.

